

Working Papers

Etnische Minderheden in België

**Stereotypen in perspectief.
De evolutie van enkele aspecten van het
huwelijk bij de Turkse en Marokkaanse
minderheden in België**

Georges Reniers & John Lievens

**Vakgroep Bevolkingswetenschappen
UNIVERSITEIT GENT**

Working Paper 1997-3

Interface Demography, Vrije Universiteit Brussel, Pleinlaan 2, B-1050 Brussels, Belgium

Tel: 32-2-629.20.40

Fax: 32-2-629.24.20

E-mail: esvbalck@vub.ac.be

Website: <http://www.vub.ac.be/DEMO>

Vakgroep Bevolkingswetenschappen, Universiteit Gent, Sint-Pietersnieuwstraat 49, B-9000 Gent, Belgium

Tel: 32-9-264.42.41

Fax: 32-9-264.42.94

Website: <http://www.psw.rug.ac.be/dephome/bevowet>

Stereotypen in perspectief. De evolutie van enkele aspecten van het huwelijk bij de Turkse en Marokkaanse minderheden in België¹.

Georges Reniers en John Lievens

1. Inleiding

"de hoop op een vlottere integratie wordt gedwarsboemd door een diepgewortelde Marokkaanse en Turkse traditie: het uithuwelijken"

"de traditie van gedwongen huwelijken blijkt zeer hardnekkig te overleven"

"migranten moeten beseffen dat iedereen uit vrije wil moet kunnen trouwen"

Deze citaten, rechtstreeks gegrepen uit de Vlaams dagbladen illustreren de 'hardnekkigheid' waarmee negatieve stereotiepe denkbeelden over migranten zijn ingeburgerd. Bijzonder pijnlijk wordt het wanneer we bedenken dat de aangehaalde uitspraken van de hand zijn van personen die in Vlaanderen als kritische geesten worden beschouwd. De paternalistische terminologie die in het discours omtrent niet-Europese migranten en minderheden nogal eens wordt gehanteerd, is op zijn scherpst wanneer het gaat om het huwelijk en de huwelijkstradities. De onderliggende gedachte is vaak dat de tweede generatie, ondanks alle goede wil, het slachtoffer is van het voortbestaan van achterhaalde huwelijkstradities waarvan gearrangeerde en/of gedwongen huwelijken het belangrijkste kenmerk zijn. Het daarbij veronderstelde resultaat is een getrunceerde integratie, waarbij de 'meisjes' vaak, en op al te jonge leeftijd, de schoolbanken moeten inruilen voor een onderdanige positie in een traditioneel georganiseerd huishouden. De hoogste tijd, zo dachten wij, om onze feitelijke kennis omtrent deze zaken nogmaals op een rijtje te zetten.

In deze tekst behandelen we de traditie van het huwen met bloedverwanten; gearrangeerde, gedwongen en vrije huwelijken; huwelijken met een partner uit het land van herkomst; en interetnische huwelijken. De verschillende types van huwelijken die hier worden besproken overlappen elkaar inhoudelijk; zo kan een gearrangeerd huwelijk ook een huwelijk met een bloedverwant zijn, alsook een huwelijk met iemand uit het land van herkomst. Het artificiële onderscheid tussen deze verschillende huwelijkskenmerken werd gecreëerd om de verschillende deelaspecten ten gronde te bestuderen.

Onze aandacht gaat in de eerste plaats uit naar de frequenties waarmee deze verschillende huwelijksstypes voorkomen in de migrantengemeenschap. In zoverre de ruimte het ons hier toelaat zullen we die huwelijksvormen plaatsen tegen de achtergrond van de tradities in de landen van herkomst en de determinanten ervan trachten aan te geven. De gepresenteerde cijfers stellen ons ook in staat enkele vooruitzichten te formuleren betreffende de mogelijke evolutie van de behandelde huwelijksvormen.

Deze tekst is gebaseerd op verschillende onderzoeken die we op een zeer selectieve manier hebben samengebracht². We hebben ervoor gekozen een zo breed mogelijk terrein te overlappen, maar verliezen daardoor veel van de nuances die in het oorspronkelijk onderzoek gemaakt werden. Hieraan is het nadeel verbonden dat de voorgestelde resultaten

¹ Een samenvatting van deze paper werd op 12 december 1997 gepresenteerd op het colloquium "Women's Studies in Belgium" te Brussel.

² Meer uitgebreide verslagen van die onderzoeken vind je terug in Lievens (1997a, 1997b, 1997c), Reniers (1998), en Surkyn & Reniers (1997).

nog weinig zeggen over de heterogeniteit die er binnen de migrantengroep bestaat. We geven dan wel ten dele een antwoord op de vraag hoe het nu zit met het huwelijk en de huwelijkstradities in de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in België, maar er moet bij het lezen van deze tekst van uit worden gegaan dat DE Turkse en DE Marokkaanse gemeenschap in België NIET bestaan. Beide groepen kennen naast generationele breuklijnen (hier behandeld) evenzeer socio-culturele en ook politieke breuklijnen (hier niet behandeld); een fenomeen dat maar al te vaak wordt miskend. Bovendien concentreren we ons hier minder op de verschillen dan wel op de parallellen in de evolutie van de huwelijkspraktijken bij de Turkse en Marokkaanse minderheden in België.

We hebben ervoor gekozen om de resultaten op een zo eenvoudig mogelijke manier te presenteren. De meeste toetsen voor het maken van geldige statistische inferenties en controles voor andere factoren worden daarbij achterwege gelaten. Onze bevindingen zijn gebaseerd op gegevens van de Volkstelling van 1991, en de twee dubbelenuêtes: *Gezinsvorming en Waardenpatronen bij Turkse en Marokkaanse Vrouwen in Vlaanderen en Brussel* (GW-surveys)³ en *Migratiegeschiedenis en Sociale Mobiliteit bij Turkse en Marokkaanse Mannen in België* (MSM-surveys)⁴. Voor één enkele tabel werd ook een beroep gedaan op de *Demographic and Health Surveys* voor Turkije (DHS III-Turkey, 1993) en Marokko (DHS II-Morocco, 1992).

2. Gearrangeerde of gedwongen huwelijken

Het is vaak over dit onderwerp dat de wildste geruchten de ronde doen. Waar rook is, is vuur denk je dan al gauw en zo ook zullen deze geruchten wel hun oorsprong kennen. In de meest schrijnende van die gevallen gaat het dan om een 'moderne' dochter die wordt uitgehuwelijkt aan een 'traditionele' man uit het land van herkomst. Wanneer zulke cases onder de aandacht van de media komen, verworden ze snel tot nuanceloos voorpaginanieuws. Wat in de verslaggeving vaak ontbreekt, is het perspectief, de achtergrond waartegen we die gebruiken moeten plaatsen en een indicatie van de frequentie waarmee die gebruiken voorkomen.

Alvorens dieper in te gaan op de regeling van het huwelijk bij Turken en Marokkanen in België, willen we hier toch al een paar misverstanden uit de wereld helpen. Ten eerste is het gedwongen huwelijk geen kenmerk van de Islam als dusdanig. De Profeet zou immers zelf gezegd hebben dat de instemming van de maagd moet verkregen worden en dat in een dergelijk geval haar stilzwijgen het bewijs is van haar goedkeuring (Abd Al-Ati, 1995: 81). Nu bestaan er zeker gemeenschappen, rechtsscholen of huishoudens waar tegen deze regel wordt gezondigd, maar dit impliceert niet dat het een kenmerk zou zijn van de Islam als religie. Daarnaast wil de traditie dat huwelijken bij Turken en Marokkanen (net zoals in vele niet-West Europese samenlevingen) per definitie gearrangeerd zijn: het Turkse en Marokkaanse huwelijk is een affaire van het gehele gezin, waarbij de liefde tussen de twee partners slechts van secundair of helemaal niet van belang is. Het huwelijk is voor hen nog vaak een functionele alliantie van twee families waaraan soms ook economische of politieke voordelen zijn gekoppeld (Behnam, 1986: 44). Wij zijn daarom ook van oordeel dat een onderscheid moet gemaakt worden tussen gearrangeerde huwelijken enerzijds en gedwongen huwelijken anderzijds. Een huwelijk waarbij de ouders of andere familieleden een belangrijke rol hebben gespeeld in de onderhandelingen is niet noodzakelijk een gedwongen huwelijk.

³ Deze surveys werden uitgevoerd in de loop van 1991 tot en met 1993 door de Vrije Universiteit Brussel en de Universiteit Gent. Ze werden gefinancierd door de Federale Diensten voor Wetenschappelijke, Technische en Culturele Aangelegenheden (DWTC/OSTC), het Nationaal Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek en de Onderzoeksraden van beide universiteiten. De steekproeven bestaan uit 850 Turkse en 868 Marokkaanse vrouwen. Zie Lesthaeghe (1997b) voor een beschrijving van de data.

⁴ Deze surveys werden uitgevoerd in de loop van 1994 tot en met 1996 door de Vrije Universiteit Brussel, de Universiteit Gent, de Université de Liège, en werden gefinancierd door dezelfde instanties als vermeld in voetnoot 3. De steekproeven bestaan uit 1134 Marokkaanse mannen en 1462 Turkse mannen.

In de twee dubbelonderzoeken bij Turkse en Marokkaanse vrouwen en mannen in Vlaanderen, Brussel en Wallonië werd gepeild naar de manier waarop het huwelijk tot stand is gekomen. De resultaten hiervan hebben we samengevat in de grafieken 1a tot en met 2b⁵. Telkens werd nagegaan door wie het huwelijk werd geïnitieerd en of de andere partij (de ouders of de huwelijkspartners zelf) werden geconsulteerd in de loop van het beslissingsproces. Voor het onderzoek bij de mannen resulteerde dit in vier types van huwelijksluiting: de ouders beslisten zonder instemming van de betrokkenen, de ouders initieerden het huwelijk maar vroegen om de goedkeuring van de betrokkenen, de partners initieerden het huwelijk en vroegen om de toestemming van de ouders, en de partners beslisten helemaal zelf. We zijn er ons van bewust dat deze vier types van huwelijksvorming niet alle nuances toelaten die er in werkelijkheid bestaan. Ze geven wel een goed gestileerd beeld van de evolutie van de huwelijksvorming over de verschillende cohorten en generaties.

Voor zover er bij mannen sprake is van een gedwongen huwelijk, leunt dit het dichtst aan bij de definitie van het eerste type: de ouders beslisten over het huwelijk zonder dat de man daarover geraadpleegd werd.

Deze huwelijksstypes worden in de volgende grafieken uitgezet tegen het type migrant en de migrantengeneratie. De variabele migratietype is opgemaakt a.d.h.v. de wettelijke regeling waaraan de migrant zijn (of haar) verblijfsrecht ontleent. We onderscheiden volgende types:

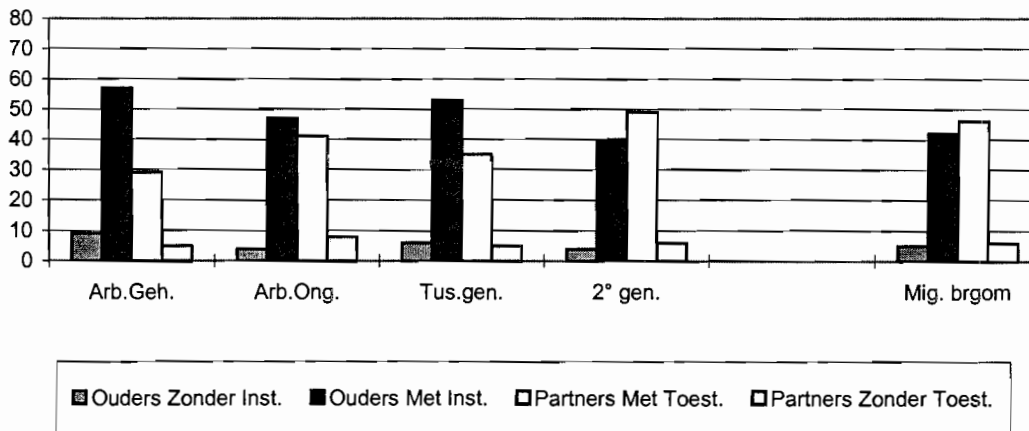
- arbeidsmigranten die gehuwd waren op het moment van de migratie (Arb.Geh.);
- arbeidsmigranten die ongehuwd waren op het moment van de migratie. De laatsten noemen we in het vervolg gemakkelijksshalve de ongehuwde arbeidsmigranten, ook al zijn de meesten van hen ondertussen al gehuwd (Arb.Ong.);
- de tussengeneratie (Tus.gen.). Dit zijn de kinderen van de arbeidsmigranten. Zij kwamen in het kader van de gezinshereniging naar ons land;
- de tweede generatie is hier geboren (of voor de leeftijd van zes jaar naar ons land gekomen);
- de 'gemigreerde bruidegoms' (Mig. brgom) zijn die mannen die relatief recent, en door een huwelijk met een in België verblijvende vrouw naar België konden komen. Aangezien we in dit onderzoek werken vanuit het perspectief van de mannen (de twee surveys zijn gebaseerd op steekproeven van mannen), behandelen we de gemigreerde bruidegoms als een aparte categorie⁶.

De migratietypes kunnen ook op een tijdsas geplaatst worden: de migratieperiode van de arbeidsmigranten moet gesitueerd worden in de jaren zestig en zeventig, de migratieperiode van de tussengeneratie in de jaren zeventig en tachtig en die van de migrerende bruidegoms in de jaren tachtig en negentig.

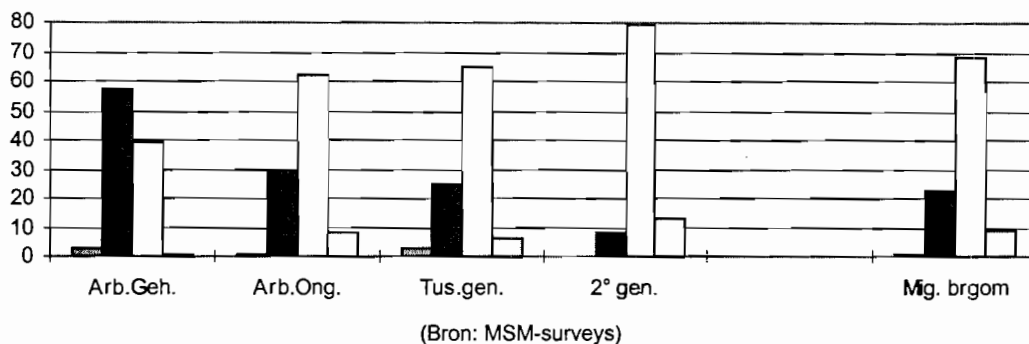
⁵ Hier concentreren we ons op de evolutie van de vrijheid in partnerkeuze over de verschillende cohorten migranten en hun kinderen. Een meer uitgebreid verslag van de determinanten van de vrijheid in de partnerkeuze bij Turkse en Marokkaanse vrouwen en Vlaanderen en Brussel kan teruggevonden worden in Lodewijckx et al. (1997:114-119).

⁶ De migrante bruiden (dit zijn de vrouwen die omwille van, of dankzij een huwelijk naar België zijn gekomen) zijn niet expliciet als categorie opgenomen. We vinden hen terug als partners van arbeidsmigranten die nog niet waren gehuwd op het moment van de migratie, van de tussengeneratie of van de tweede generatie Turkse en Marokkaanse mannen.

Figuur 1a: de regeling van het huwelijk bij gehuwde Turkse mannen naar migratietype en -generatie (geobserveerde percentages)

Figuur 1b: de regeling van het huwelijk bij gehuwde Marokkaanse mannen naar migratietype en -generatie (geobserveerde percentages)

De meest klassieke vormen van huwelijksluiting vinden we duidelijk terug bij de arbeidsmigranten die al gehuwd waren op het moment van de migratie. Toch is het ook bij hen zo dat het 'gedwongen huwelijk' hoogst uitzonderlijk is (minder dan 10% bij de Turken en in slechts 3% van de gevallen bij de gehuwde Marokkaanse arbeidsmigranten). De meerderheid van de huwelijken werd geïnitieerd door de ouders, maar afgesloten met de goedkeuring van de zonen. In de tweede generatie Marokkaanse mannen komen 'gedwongen huwelijken' zelfs helemaal niet meer voor. In de tussen en tweede generatie is het bovendien een courant gebruik geworden dat het huwelijk door de partners zelf wordt geïnitieerd. Bij de Marokkanen is het eerder uitzonderlijk dat de ouders een huwelijkspartner voorstellen en in meer dan 10% van de gevallen wordt niet eens meer om de goedkeuring van de ouders gevraagd. Zonder er dieper op in te gaan is het interessant op te merken welke belangrijke verschillen er tussen de Turken en Marokkanen bestaan: de geobserveerde tendensen in de evolutie van hun demografisch gedrag in een migratiesituatie zijn wel dezelfde, maar het tempo waarmee de veranderingen zich voordoen ligt veel hoger bij de Marokkanen.

De gemigreerde bruidegoms en de ongehuwde arbeidsmigranten (Arb. Ong.) moeten als aparte categorieën worden beschouwd. Zij bevatten o.a. jonge mannen die er door hun familie op uit gestuurd worden om in den vreemde geld te gaan verdienen. De idee dat de migratie voor een deel van hen past in een familiaal project wordt ondersteund door hoge proporties geregelde huwelijken. Anderzijds bestaan deze categorieën ook uit wat meer avontuurlijk of individualistisch aangelegde migranten voor wie de migratie minder kadert in een huishoudelijke strategie. Dit vertaalt zich dan weer in de relatief hoge proporties huwelijken die tot stand komen zonder enige consultatie van de ouders. Voor de ongehuwde arbeidsmigranten stelde zich bovendien het probleem van het beperkte potentieel aan huwelijkspartners in België. Tijdens de jaren zeventig (het moment waarop vele van deze arbeidsmigranten huwden) waren er immers weinig ongehuwde volwassen Turkse en

Marokkaanse vrouwen aanwezig in België. Hun keuze was in belangrijke mate beperkt tot partners uit de landen van herkomst (een keuze die vaak werd verwezenlijkt door de expliciete bemiddeling van de ouders) en Belgische vrouwen.

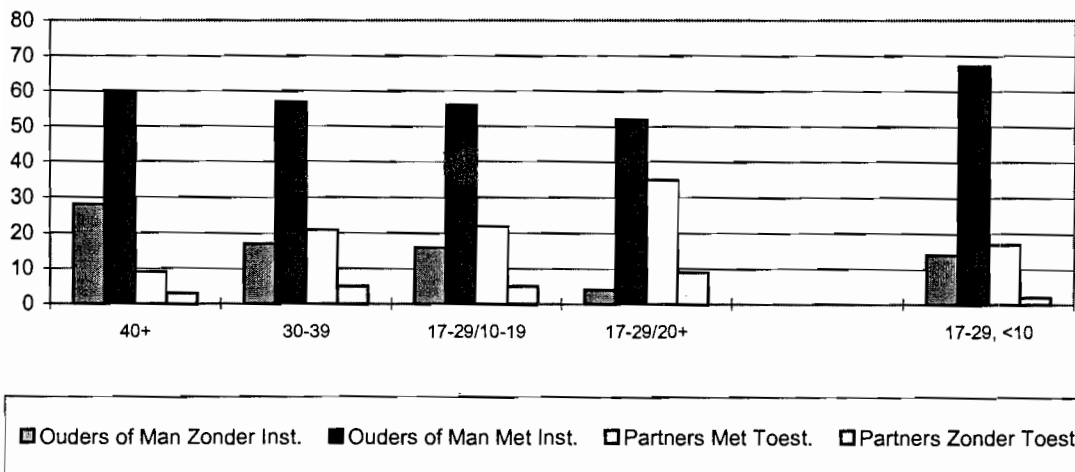
In het onderzoek naar de Gezinsvorming en Waardenpatronen bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in Vlaanderen en Brussel, was de vraagstelling omtrent de huwelijksvorming lichtjes afwijkend van die in het onderzoek bij de mannen. Toch konden we ongeveer gelijkaardige categorieën afleiden uit de data. In de grafieken die volgen onderscheiden we huwelijken die door de ouders (EN eventueel door de man) werden geregeld zonder dat daartoe expliciet om de instemming van de vrouw werd gevraagd, van huwelijken die door de ouders (EN eventueel door de man) werden besloten, maar met de instemming van de vrouw. De twee overblijvende categorieën zijn dezelfde als deze die gebruikt werden voor de mannen. Het gaat in dit geval om huwelijken die door de partners werden geïnitieerd en waarbij al dan niet om de toestemming van de ouders werd gevraagd (deze laatste types onderscheiden zich duidelijk van huwelijken die enkel door de man werden geïnitieerd).

Voor zover we van gedwongen huwelijken kunnen spreken sluit deze idee weer het dichtst aan bij de eerste categorie. Bedenk daarbij wel dat de hadieth⁷ vermelden dat het stilzwijgen van de vrouw geïnterpreteerd moet worden als haar instemming met het huwelijk. Een huwelijk waarbij niet expliciet om de goedkeuring van de vrouw wordt gevraagd, is dus ook niet per definitie een gedwongen huwelijk (een huwelijk tegen de zin van de vrouw), want wanneer de vrouw niets voelt voor een huwelijk met de kandidaat in kwestie dan heeft zij het recht zich daartegen te verzetten. Omgekeerd is het echter ook niet altijd zo dat een dochter die haar instemming geeft voor een bepaald huwelijk (of geen verzet aantekent tegen de beslissing van haar ouders) altijd heel erg vrij is geweest in haar keuze om te weigeren. In sommige gevallen kan de sociale druk immers zo groot worden dat de vrouw in kwestie niet anders kan dan instemmen met de voorgestelde kandidaat. Alle huwelijken uit de eerste categorie zijn dus niet per definitie gedwongen huwelijken en sommige huwelijken van het tweede type zullen feitelijk gedwongen huwelijken zijn.

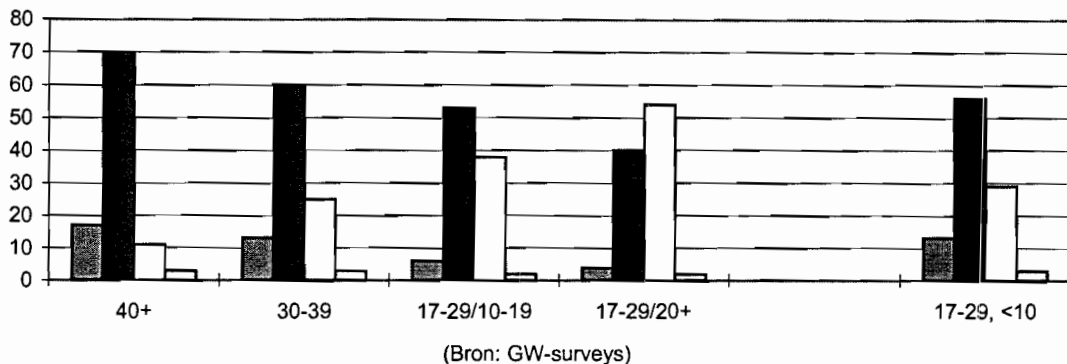
De categorieën op de abscis van de twee volgende figuren zijn ook niet meer dezelfde als bij de mannen. Aangezien de informatie uit de verschillende onderzoeken niet geheel vergelijkbaar is (net zomin als de migratiegeschiedenis van mannen en vrouwen), werd voor een andere indeling gekozen. Deze is een combinatie van leeftijd en verblijfsduur. De geïdentificeerde groepen sluiten wel relatief goed aan bij de migratietypes gedefinieerd voor de mannen. De gemigreerde bruiden (uiterst rechts op de figuur) zijn relatief jonge vrouwen (17-29 jaar) met een korte verblijfsduur (-10 jaar). De (bijna) tweede generatie zijn de vrouwen tussen 17 en 29 jaar die al langer dan twintig jaar in ons land verblijven of in België geboren zijn. De tussengeneratie zijn de relatief jonge vrouwen met een minder lange verblijfsduur (respectievelijk 17-29 jaar en 10-19 jaar oud). De eerste generatie migranten vinden we uiterst links. Dit zijn de vrouwen van 40 jaar of ouder die samen met hun man naar België kwamen of later in het kader van de gezinshereniging migreerden. De categorie vrouwen met een leeftijd tussen 30 en 39 jaar is een categorie waarin de verschillende migratietypes elkaar overlappen. Ze is samengesteld uit eerste generatie immigrantes, de gemigreerde bruiden en vrouwen die deel uitmaken van de tussengeneratie.

⁷ Dit zijn de verzamelde uitspraken en daden van de Profeet Mohammed en zijn onmiddellijke entourage. Samen met de Koran vormen ze de belangrijkste bronnen voor de geloofsbeleving van moslims en de sjarie'a of het islamitische recht.

Figuur 2a: de regeling van het huwelijk bij gehuwde Turkse vrouwen naar migratietype en -generatie (geobserveerde percentages)

Figuur 2b: de regeling van het huwelijk bij gehuwde Marokkaanse vrouwen naar migratietype en -generatie (geobserveerde percentages)

Uit de figuren 2a en 2b kunnen we afleiden dat ook bij vrouwen een duidelijke evolutie merkbaar is naar een grotere mate van zelfbeschikking in het tot stand komen van het huwelijk. Bijna de helft van de tweede generatie Turkse vrouwen vermeldt dat het huwelijk door de partners zelf werd geïnitieerd. Bij de Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie is dit al in meer dan de helft van de huwelijken het geval. Huwelijken waarbij de instemming van de vrouw niet wordt gevraagd, zijn van marginaal belang in de tweede generatie. Daarenboven moeten we hierbij de bedenking maken dat slechts 63% van de Turkse en 44% van de Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie gehuwd was op het moment van de bevraging en het zijn precies huwelijken die op een wat latere leeftijd plaatsvinden, die getuigen van een grotere vrijheid in de partnerkeuze. Men kan dus gerust veronderstellen dat het aandeel van de huwelijken waarbij de vrouwen niet worden geconsulteerd in de tweede generatie nog zal afnemen. Bij de Turkse migranten van de tussengeneratie kwamen huwelijken waarbij de vrouw niet expliciet om haar akkoord werd gevraagd nog relatief frequent voor (in 16% van de gevallen).

De migrante bruiden vormen ook hier weer een wat aparte categorie. Bij hen liggen de proporties gereguleerde huwelijken (met en zonder tussenkomst van de vrouw) relatief hoog. Hieruit kunnen we dus afleiden dat de tussenkomst van de ouders in de huwelijksmigratie (en zeker langs de kant van de vrouw) nog relatief belangrijk is.

Afgaande op de resultaten van deze beknopte analyse mogen we de alarmerende berichten uit de pers gerust wat relativeren: bij de Turken en zeker bij de Marokkanen hebben er zich

op één generatie tijd spectaculaire ontwikkelingen voorgedaan op het vlak van de huwelijksregeling. Uit de resultaten van een ander onderzoek kunnen we daarenboven afleiden dat deze verschuivingen in belangrijke mate samen gaan met een stijging van het onderwijsniveau van de tweede generatie t.o.v. de eerste generatie (zie Lodewijckx et al., 1997). Enkel bij Turkse vrouwen van de tweede generatie gebeurt de keuze van de partner in nog iets meer dan de helft van de gevallen op voorstel van de ouders. Marokkaanse vrouwen en Turkse en Marokkaanse mannen uit de tweede generatie hebben al een veel belangrijkere hand in de partnerkeuze. Bij hen is het een minderheid die een partner huwt op voorstel van de ouders. De tendens is voor alle groepen wel dezelfde: de inspraak van de partners bij de huwelijksluiting is in vergelijking met de eerste generatie sterk toegenomen.

Voor zover het gedwongen huwelijk procentsgewijs ooit belangrijk is geweest, is de frequentie ervan ook gestadig aan het teruglopen. De enige categorie migranten waarbij het huwelijk nog relatief vaak geïnitieerd en/of geregeld wordt, is bij de migrante bruiden en bruidegoms. Het is dus precies daar waar het huwelijk in functie staat van het creëren van nieuwe migratiemogelijkheden dat het huwelijk een meer traditioneel karakter krijgt.

3. Huwelijken met bloedverwanten

De verklaringen die in het verleden werden gegeven voor het huwen met een bloedverwant zijn even gevarieerd als de vormen waaronder ze voorkomen. Een vaak genoemde motivatie voor het 'Arabische huwelijk' (*Le Mariage Arabe*)⁸ is dat het verhindert dat bezit overgaat van de ene *lineage* (geslacht) naar de andere. Dit wordt voornamelijk belangrijk geacht in pastorale gemeenschappen en soms ook bij landbouwers die voor hun bestaan vaak afhankelijk zijn van een onversnipperd familiepatrimonium. Huwelijken met bloedverwanten in het algemeen bieden ook het voordeel dat de regeling van het huwelijk in een dergelijk geval minder omvangrijke economische transacties met zich meebrengt. Zo wordt wel eens gesteld dat het niveau van de bruidsprijs⁹ omgekeerd evenredig is aan de sociale afstand tussen de partners (zie bvb. Gokalp, 1989: 55 en Goody, 1990: 380). Dit voordeel valt niet te onderschatten omdat de bruidsprijs in Turkije en Marokko in sommige gevallen het jaarlijkse huishoudelijke inkomen kan overstijgen (Eickelman, 1981: 126 en Delaney, 1991: 111). Het huwen met een bloedverwant is een manier om hieraan te ontkomen¹⁰.

In een migratie-situatie zou je logischerwijs verwachten dat huwelijken met bloedverwanten stelselmatig aan belang inboeten. De economische fundering voor het Arabische huwelijk wordt er alleszins door ondermijnd omdat migratie meestal betekent dat men in een systeem van loonarbeid terechtkomt waardoor men minder afhankelijk wordt van het familiaal bezit als belangrijkste bron van inkomsten. Verder kan je veronderstellen dat het leven in een stedelijke omgeving en de veralgemeende toegang tot het onderwijs in het immigratieland de individuele aspiraties verhogen en de groepsgebondenheid of groepsolidariteit zullen ondergraven. De vrije partnerkeuze (als ultieme tegenhanger van het door de groep geregelde

⁸ Dit is het huwelijk van een man met de dochter van zijn oom langs vaderskant.

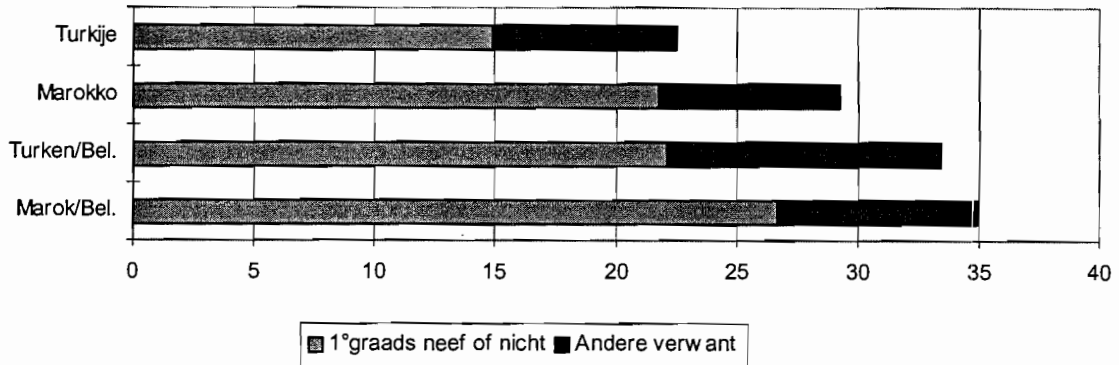
⁹ De bruidsprijs mag niet verward worden met de bruidsschat. Het is de som die, of het geheel aan goederen dat door de (familie van de) bruidegom wordt gegeven of beloofd aan de bruid en/of haar familie op het moment van het huwelijk. In het Nederlands is de aanduiding van deze transactie met het begrip bruidsprijs nogal ongelukkig omdat het suggereert dat de bruid letterlijk wordt gekocht. Deze woordkeuze zegt eigenlijk meer over onze manier om naar het Oosten te kijken dan over het gebruik zelf. De interpretatie die er door de betrokkenen aan wordt gegeven is subtieler en vrouwvriendelijker dan de vertaling ervan in het Nederlands doet vermoeden. In zoverre de bruidsprijs ten goede komt aan de bruid, wordt ze gezien als de garantie voor de economische onafhankelijkheid van de vrouw in het geval ze door haar man wordt verstoten of wanneer die overlijdt. Het deel dat de ouders van de bruid ontvangen wordt wel eens geïnterpreteerd als een compensatie voor het verlies van een werkkraft in de familiale productie. De bruidsprijs kan echter ook een symbolisch erg geladen betekenis krijgen. Zo beschrijft Jamous (1981) het niveau van de bruidsprijs als een belangrijke inzet in de competitie om status tussen de betrokken huishoudens.

¹⁰ Aan het huwelijk met verwanten worden ook wel eens sociale of symbolische functies toegeschreven. Vaak houden die op één of andere manier verband met de dikwijls hoog aangeschreven familie-eer. In Reniers (1998) worden deze sociale en symbolische functies uitgebreider besproken.

huwelijk met een bloedverwant) is daarvan wellicht de meest expressieve uitdrukking. Onderzoek heeft in het verleden bovendien uitgewezen dat huwelijken met bloedverwanten vaker voorkomen op het platteland en bij lager opgeleiden (zie Tunçbilek & Ulusoy, 1989; Bittles, 1992; Benhamadi, 1996 en Khlal, 1997).

Onze gegevens suggereren echter precies het tegendeel: het percentage huwelijken met bloedverwanten is hoger bij migranten in België dan in de landen van herkomst (zie figuur 3)¹¹.

Figuur 3: het percentage bloedverwanten bij gehuwde koppels in Turkije, Marokko, en bij Turken en Marokkanen in België (geobserveerde percentages)

(bron: DHS-surveys en MSM-surveys)

Uit deze figuur kunnen we o.a. het volgende afleiden:

- Huwelijken met bloedverwanten komen vaker voor bij migranten dan in de landen van herkomst. Dit is een onverwachte bevinding waar we onmiddellijk op terugkomen.
- Vergeleken met de landen van oorsprong is de stijging in de proportie huwelijken met bloedverwanten groter bij Turken dan bij Marokkanen. Dit mag op het eerste zicht misschien ook een vreemd resultaat lijken, het is alleszins consistent met eerdere bevindingen dat de groep Marokkaanse migranten veel heterogener is in haar samenstelling en zich ook sneller conformeert aan de West-Europese normen¹². Hier gaat het natuurlijk eerder om een minder sterk afwijken van de westerse norm.

De volgende twee observaties zijn iets minder relevant voor het huidige betoog:

- De meest frequent voorkomende huwelijken met bloedverwanten zijn die tussen eerste graads neven en nichten. Dit is consistent met gelijkaardige gegevens uit andere landen (zie Bittles, 1994).
- In Marokko komen huwelijken met bloedverwanten meer voor dan in Turkije. Dit is o.a. toe te schrijven aan het meer frequent gepraktiseerde Arabische huwelijk in Marokko.

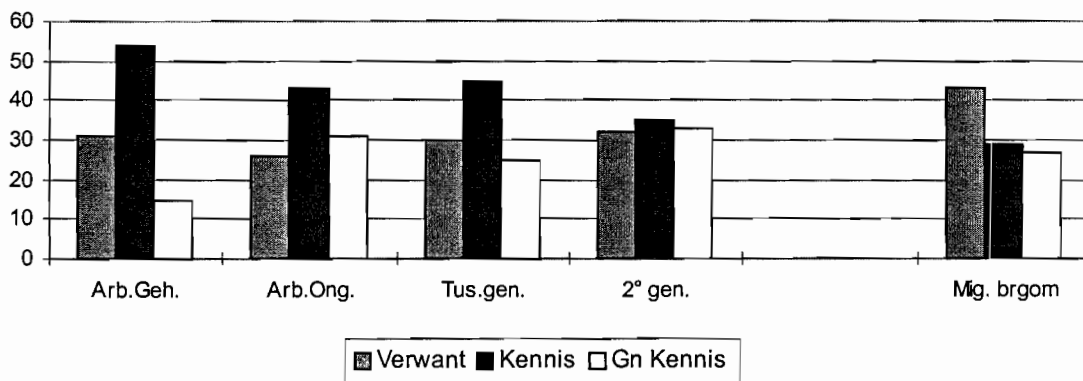
Wanneer we de evolutie van het huwelijk met een bloedverwant bestuderen over de verschillende cohorten en generaties migranten, dan krijgen we een beter zicht op deze wat onverwachte resultaten. Met dat doel voor ogen hebben we in de twee volgende grafieken het type van de partner uitgezet tegen het migratietype. De afhankelijke variabele in deze analyse verschilt ook wat van die in figuur 3. Hier onderscheiden we huwelijken met verwanten en huwelijken met partners die komen uit de bredere kennissenkring van de ouders of de familie. De laatste categorie bestaat uit partners die geen bekenden zijn voor elkaars ouders. Het gaat in dit geval voornamelijk om huwelijken die door de partners zelf werden ingeleid.

¹¹ Zelfs na controle voor de effecten van de regio van herkomst of verblijf, het onderwijsniveau en de huwelijksperiode, blijven deze verschillen bestaan (Reniers, 1998).

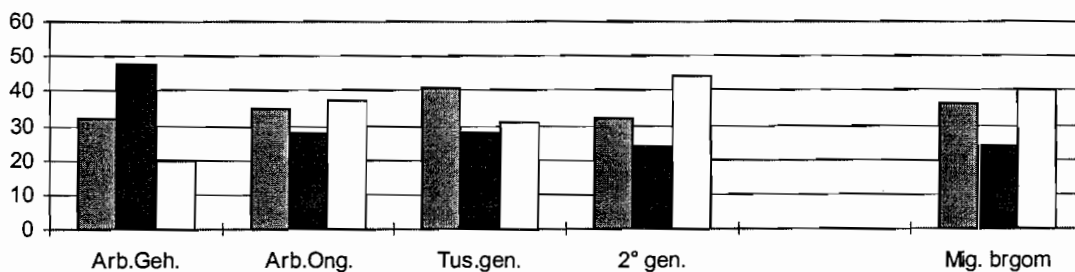
¹² In verschillende hoofdstukken van Lesthaeghe, red. (1997) wordt hierop dieper ingegaan.

Uit de grafieken 4a en 4b kunnen we onmiddellijk afleiden dat de proportie huwelijken met bloedverwanten bij de migrerende bruidegoms relatief hoog is (zeker bij de Turken). In die mate zelfs dat de huwelijksmigratie voor een belangrijk stuk verantwoordelijk kan worden gesteld voor het grotere aandeel van huwelijken met verwanten bij migranten dan in de respectievelijke landen van herkomst (zie figuur 3). Tot een gelijkaardige conclusie komen we ook wanneer we dit fenomeen belichten vanuit een andere hoek: op basis van dezelfde data konden we achterhalen dat 80 tot meer dan 95% van alle huwelijken met verwanten gepaard gaan met een nieuwe migratie. Voor de huwelijken met niet-familieleden is de samenhang met nieuwe migraties veel minder expliciet. Het percentage migratie inducerende huwelijken zakt tot 21% voor de tweede generatie Marokkanen die huwen met een partner die geen bekende is voor de familie (Reniers, 1998: 16).

Figuur 4a: het type van de verwantschap met de vrouw voor de gehuwde Turkse mannen in België naar migratietype en -generatie (geobserveerde percentages)

Figuur 4b: het type van de verwantschap met de vrouw voor de gehuwde Marokkaanse mannen in België naar migratietype en -generatie (geobserveerde percentages)

(Bron: MSM -surveys)

De arbeidsmigranten die niet gehuwd waren op het moment van hun migratie zijn ook een wat uitzonderlijke groep (deze is in omvang veel belangrijker voor de Marokkanen dan voor de Turken). Deze migranten waren over het algemeen iets jonger bij de migratie, en zoals al werd aangegeven was het potentieel aan partners in België op het moment dat ze wilden huwen relatief beperkt. Zij waren dus vooral aangewezen op partners uit het land van herkomst of Belgische vrouwen. In de grafieken vinden we dit laatste vooral terug in de relatief hoge proporties huwelijken met vrouwen die voordien onbekend waren voor de familie.

Wanneer we bij het verder lezen van de grafieken 4a en 4b de ongehuwde arbeidsmigranten en de gemigreerde bruidegoms buiten beschouwing laten, blijven er twee trends over die we zowel bij Turken als Marokkanen kunnen identificeren. Eerst en vooral daalt de proportie huwelijken met kennissen van de familie over de verschillende migratiecohorten of generaties. Ten tweede stijgt het aandeel van huwelijken met personen die tot voor het huwelijk niet bekend waren voor de familie. Het percentage huwelijken met bloedverwanten pendelt wat op en neer over de verschillende cohorten met als voorlopig eindresultaat

eenzelfde aandeel van huwelijken met bloedverwanten in de tweede generatie als bij de gehuwde arbeidsmigranten.

In de wetenschap verkerend dat de meerderheid van de huwelijken die tot nog toe in de beide migrantengemeenschappen werden afgesloten huwelijken zijn met iemand uit het land van herkomst (cfr. infra), is het meest belangwekkende feit in deze grafieken de daling van het percentage huwelijken met kennissen van de familie. Dit betekent dat, naarmate de tijd vordert en de afstand tussen de migrantengemeenschap en het land van herkomst toeneemt, het steeds moeilijker wordt om huwelijken af te sluiten over de grenzen. We mogen immers niet vergeten dat het afsluiten van een huwelijk bij Turken en Marokkanen het resultaat is van lange en vaak subtiele onderhandelingen waarbij slechts kleine incrementele concretiserende stappen worden ondernomen (Maher, 1974: 63-64; Delaney, 1991: 118-124; en Ilcan, 1994: 277-282). Wanneer daarenboven de inzet van het huwelijk (omwille van de emigratiemogelijkheid van één van de partners) en de fysieke afstand tussen beide partijen nog eens wordt vergroot, dan moeten de banden tussen de twee families al heel erg nauw zijn alvorens dergelijke onderhandelingen een kans op slagen hebben. Een voorbeeld van zulke nauwe banden zijn natuurlijk de intra-familiale banden. De familieleden in de landen van herkomst zijn bovendien in een betere positie dan anderen of 'vreemden' om druk uit te oefenen opdat één van hun kinderen zou kunnen huwen met de zoon of dochter van een verwant in Europa (zie o.a. Böcker, 1994: 97). De (wat onverwachte) stabilisatie van de proportie huwelijken met bloedverwanten en een dalend aandeel van de huwelijken met kennissen is dus ten dele te verklaren door de aftakeling van de contacten met het land van herkomst; een aftakeling waarvoor familiebanden meer resistent zijn. Of de stabilisatie van de proportie huwelijken met bloedverwanten in de tweede generatie een reële stabilisatie is, valt nog af te wachten: van de tweede generatie Turken en Marokkanen in België is nog maar twee derde gehuwd en het zijn precies de jonge huwers die vaker met een bloedverwant trouwen (Reniers, 1998).

De tweede evolutie die voor beide groepen zichtbaar is, is de stijgende proportie huwelijken met partners die voordien onbekenden waren voor de familie. Voor de beide nationaliteiten geldt dat het percentage van dergelijke huwelijken op één generatie tijd meer dan verdubbeld is. Het gaat hier voornamelijk om huwelijken die door de partners zelf worden geïnitieerd en veel dichter aansluiten bij het westerse model van vrije partnerkeuze.

Hoewel de werkelijkheid iets complexer is dan hier wordt voorgesteld, wordt uit deze korte uiteenzetting over huwelijken met bloedverwanten duidelijk dat een belangrijke tendens deze is in de richting van het westerse model. De relatief hoge proporties tweede generatie migranten die huwen met een partner die geen bekende is voor de familie zijn hiervan een goede illustratie. In de eerste grafiek (figuur 3) was de evolutie in de richting van het westerse model echter niet onmiddellijk zichtbaar. Integendeel, de cijfers suggereerden een versterking van de traditie van het huwen met een verwant. Een verdere analyse van het huwelijk met bloedverwanten wees uit dat de hogere frequenties bij migranten in vergelijking met de landen van herkomst in belangrijke mate verbonden zijn met het creëren van nieuwe migratiemogelijkheden. De sterke band tussen nieuwe migraties en huwelijkstradities werd ook al in de vorige analyse opgemerkt en het lijkt er sterk op dat de migratiewetgeving onrechtstreeks nieuwe impulsen gegeven heeft aan tradities zoals het huwen met bloedverwanten. Door het sterk restrictieve migratiebeleid van de Belgische overheid werden de legale migratiemogelijkheden vanaf het midden van de jaren '80 vrijwel geheel beperkt tot deze van de huwelijksmigratie. Aan de blijvende emigratiedruk in de landen van herkomst kan nu alleen maar tegemoet gekomen worden door het huwen van een partner in Europa. Diegenen waar met dat doel voor ogen het makkelijkst druk op kan worden uitgeoefend zijn nu eenmaal familieleden. Bovendien kan de bruidsprijs van een huwelijk met een niet-verwant enorm hoog oplopen wanneer het huwelijk geassocieerd wordt met de migratie van de man. Een reden te meer om een familielid trachten te overtuigen tot het afsluiten van een huwelijk.

Sommigen zullen in de beschreven evolutie argumenten vinden om aan te geven dat een beleid dat er naar eigen zeggen naar streeft om de toegang tot het land te beperken om vervolgens meer aandacht te kunnen besteden aan de 'integratie' van de aanwezige migranten en hun kinderen precies het omgekeerde effect heeft. Tenminste, voor zover je er van uit kan gaan dat een voortzetting van de praktijk van het huwen met bloedverwanten een ter plaatse trappelen betekent op de weg die integratie wordt genoemd. Ons lijkt het correcter de ogenschijnlijke verschuiving naar een grotere praktijk van de huwelijksstradities te beschouwen als één van de vele grillen in het verloop van migratiestromen, in dit geval in de hand gewerkt door het toelatingsbeleid van de Europese overheden.

Het dominante beeld dat tot nog toe werd opgehangen over het karakter en het tot stand komen van huwelijken over de grenzen is enigszins misleidend doordat de nadruk voornamelijk werd gelegd op de push-factor vanuit de emigratielanden. Zoals we hierna nog zullen beargumenteren zijn dergelijke grensoverschrijdende huwelijken vaak ook interessant voor diegenen die een partner uit het land van herkomst 'importeren'. In die zin is er zeker ook sprake van een pull-factor.

4. Grensoverschrijdende huwelijken

In het voorgaande is reeds meermaals gewezen op het belang van huwelijken die de nationale grenzen overschrijden. Zo werd het 'overleven' van de traditie van huwelijken met een bloedverwant tegen de achtergrond geplaatst van huwelijken met partners uit de landen van herkomst, en kwam in beide voorgaande analyses de specifieke situatie van migrerende bruiden en bruidegoms duidelijk naar voor. Naast deze vorm van grensoverschrijdende huwelijken wensen we hier ook aandacht te besteden aan huwelijken die de etnische grenzen overschrijden. Eerst belichten we de frequenties van beide types grensoverschrijdende huwelijken en vervolgens gaan we in op de effecten van een aantal individuele kenmerken die meer inzicht kunnen verschaffen over de processen en motivaties die achter de keuze voor een bepaald type partner liggen. We maken hierbij gebruik van de gegevens van de Belgische Volkstelling¹³ van 1991. In tegenstelling tot de reeds besproken analyses behandelen we hier enkel de partnerkeuze van degenen die pas na hun migratie huwden of die in België geboren zijn. Het zijn immers enkel deze personen die in staat zijn om een grensoverschrijdend huwelijk te vormen.

Zoals uit tabel 1 blijkt, vertonen Turken een zeer sterke voorkeur voor een huwelijkspartner uit Turkije. De overgrote meerderheid van zowel Turkse mannen (74,7%) als vrouwen (68,7%) die na de migratie huwden, is gehuwd met een partner uit Turkije. Ook bij de Marokkanen is meer dan de helft van zowel mannen als vrouwen gehuwd met een partner uit Marokko. Het percentage dat gehuwd is met een partner uit de eigen migrantengroep in België varieert tussen 19,7% (Turkse mannen) en 37,1% (Marokkaanse vrouwen). De hoge proporties van huwelijken met een partner uit het herkomstland zijn in belangrijke mate het gevolg van een overeenkomst van belangen van migranten en die van de achterblijvers in de landen van herkomst (cf. supra). Bovendien hebben zowel ouders als kinderen in de migrantenpopulatie een sterke voorkeur voor een partner die afkomstig is uit dezelfde regio van herkomst omdat die de beste garantie zou bieden op een overeenstemming van waarden en ideeën (De Vries, 1987; Holzhaus, 1991; Callaerts, 1997). Zoals hierna zal blijken, kan een partner uit het herkomstland ook geprefereerd worden om eigen doelstellingen te realiseren.

¹³ Met dank aan Patrick Deboosere en Reinhard Stoop van het Steunpunt Demografie (VUB) voor het klaarstomen van de nodige datasets.

Tabel 1: verdeling naar partnertype opgesplitst naar migrantengroep en geslacht

partnertype:	Turken		Marokkanen	
	man	vrouw	man	vrouw
<i>Belg</i> ¹⁴	5,6 %	1,8 %	16,8 %	6,1 %
<i>migrantengroep</i>	19,7 %	29,5 %	26,1 %	37,1 %
<i>land van herkomst</i>	74,7 %	68,7 %	57,1 %	56,8 %
<i>totaal</i>	(7378)	(4934)	(11174)	(7802)

(Bron: Volkstelling 1991)

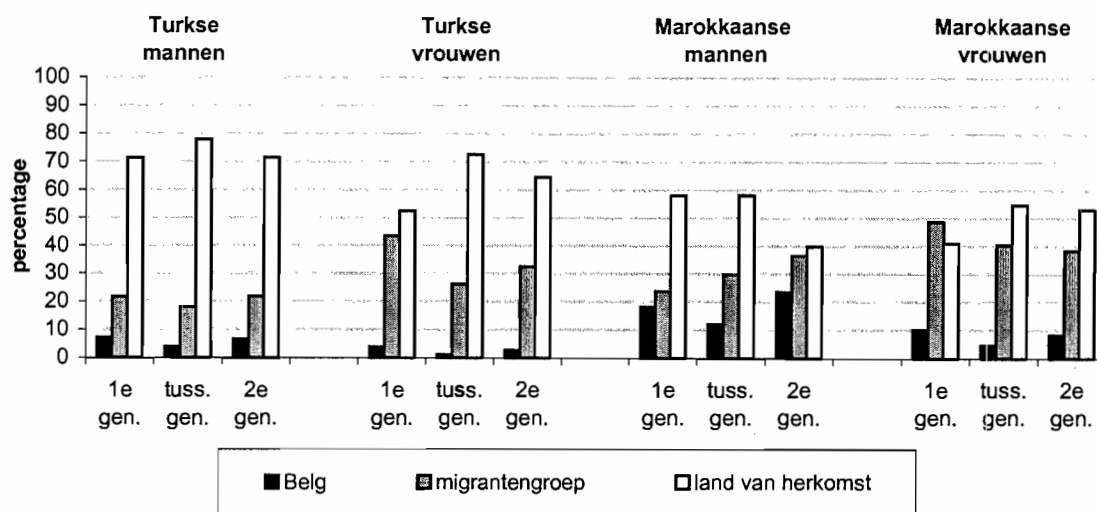
Bij het bekijken van de frequenties interetnische huwelijken valt vooral het sterke verschil naar geslacht op. Zowel bij Turken als Marokkanen is het percentage dat gehuwd is met zo'n partner beduidend hoger bij mannen dan bij vrouwen. Dit opvallende verschil is een weerslag van de sterke afkeer binnen de Islam tegen het huwelijk van een islamitische vrouw met een niet-moslim, terwijl tegen een huwelijk van een moslim met een vrouw met een Christelijke achtergrond geen onoverkomelijke religieuze bezwaren zijn (Abd Al-Ati, 1995: 138). Uit de tabel komt ook zeer duidelijk naar voor dat het huwelijk met een Belg een (nog) marginaal fenomeen is, wat gezien de net besproken sterke voorkeur voor een zo 'gelijkaardig' mogelijke partner niet verwonderlijk is.

Ondanks de gelijkenissen tussen beide etnische groepen, komen uit tabel 1 ook twee belangrijke verschillen naar voor. Ten eerste is de voorkeur voor een partner uit het land van herkomst bij Turken beduidend hoger dan bij Marokkanen en ten tweede is de frequentie interetnische huwelijken een stuk hoger bij Marokkanen dan bij Turken. Beide verschillen moeten tegen de achtergrond van een verschillende oriëntatie geplaatst worden. Uit surveyonderzoek blijkt dat Marokkanen meer dan Turken georiënteerd zijn op België, terwijl bij de Turken de gemeenschapsbanden en de banden met het land van herkomst sterker ontwikkeld zijn (Lesthaeghe & Surkyn, 1997). Dit wordt door Surkyn & Reniers (1997) verklaard door een verschillende initiële motivatie tot migratie. De Turkse migratie kan voornamelijk als een arbeidsmigratie gekenmerkt worden, terwijl de beslissing om te migreren voor een deel van de Marokkaanse migranten ook een bewuste keuze is geweest voor een andere samenlevingsvorm. Vandaar dat in die context ook gesproken wordt van een socio-culturele migratie.

Om een beter zicht te krijgen op de betekenis van de frequenties in tabel 1 wordt dezelfde verdeling in figuur 5 opgesplitst naar de migrantengeneratie. De definities die hier gehanteerd worden, verschillen van degene die eerder gebruikt werden. De eerste generatie is als volwassene of jong-volwassene naar België gekomen (op 15 jaar of ouder); m.a.w. zij die volledig in Turkije of Marokko zijn opgegroeid. Bij de vrouwen bestaat deze categorie bijna uitsluitend uit vrouwen die in het kader van de gezinshereniging (als kinderen van migranten) naar België kwamen. Bij de mannen bestaat deze categorie daarnaast ook uit ongehuwde arbeidsmigranten (categorie 'Arb.Ong.' in de vorige analyses). De tussengeneratie (gemigreerd tussen 6 en 14 jaar) is deels in Turkije of Marokko en deels in België opgegroeid. De tweede generatie is volledig in België opgegroeid (geboren in België of voor de leeftijd van 6 jaar gemigreerd).

¹⁴ Naast huwelijken met Belgen zitten in deze categorie ook een (beperkt) aantal huwelijken met partners met een andere West-Europese nationaliteit. Omwille van de leesbaarheid zullen we van Belgische partners spreken. Huwelijken met genaturaliseerde partners werden expliciet uit deze categorie geweerd. Zulke huwelijken zijn terug te vinden in de categorie 'migrantengroep'.

Figuur 5: verdeling naar partnertype opgesplitst naar migrantengroep, geslacht en migrantengeneratie

(Bron: Volkstelling 1991)

Een eerste opvallende vaststelling is dat de evolutie van het percentage interetnische huwelijken over de migrantengeneraties een U-vormig patroon vertoont. We vinden de hoogste percentages voor de eerste en de tweede generatie, en de laagste voor de tussengeneratie. Het meer frequent voorkomen van interetnische huwelijken bij de eerste dan bij de tussengeneratie mannen kan worden toegeschreven aan de specifieke situatie waarin de ongetrouwde arbeidsmigranten huwden. In de periode dat ze huwden, waren onvoldoende potentiële huwelijkspartners in de migrantengroep aanwezig waardoor een aantal onder hen voor een interetnisch huwelijk koos. Bovendien verbleven deze mannen los van hun familie in België en waren de etnische gemeenschappen nog niet zo sterk ontwikkeld, waardoor de sociale remmen op een interetnisch huwelijk minder sterk waren. Waarom vrouwen van de eerste generatie meer frequent dan die van de tussengeneratie met een Belg gehuwd zijn, moet verder onderzocht worden. De hogere frequenties bij de tweede dan bij de tussengeneratie zijn een weerslag van de sterkere assimilatie aan de dominante cultuur bij de tweede dan bij de tussengeneratie.

De tweede tendens die zich in figuur 5 aftekent, is dat het percentage huwelijken met een partner uit het land van herkomst gekenmerkt wordt door een omgekeerde U-vorm. Dit impliceert in de eerste plaats dat het percentage huwelijken met een partner uit het land van herkomst lager is bij de eerste dan bij de tussengeneratie (behalve bij de Marokkaanse mannen waar de percentages gelijk zijn). In figuur 5 blijkt ook dat dit verschil groter is voor vrouwen dan voor mannen. De reden hiervoor moet gezocht worden in de specifieke omstandigheden waarin de subgroep van gezinsherenigers van de eerste generatie huwde. Op het moment dat ze huwden waren de potentiële partners in België net als zijzelf recente immigranten. Door de sterke concentratie in Belgische gemeentes van migranten die uit dezelfde regio (of uit hetzelfde dorp) afkomstig waren, was de kans dan ook groot dat ze iemand ontmoetten die ze al van voor de migratie kenden. Hierdoor zijn partners uit het herkomstland en partners uit de migrantengroep geen duidelijk onderscheiden categorieën voor hen. Dit verhoogt voor hen de kans dat ze met iemand uit de eigen migrantengroep huwden. Omdat de vrouwelijke eerste generatie migranten louter bestaan uit migranten die in het kader van gezinshereniging naar België kwamen, is dit bij hen het duidelijkst merkbaar. Bij mannen wordt dit effect tegengewerkt door de aanwezigheid van ongetrouwde arbeidsmigranten, waarvan een groot deel geen andere keuze had dan te huwen met een partner uit het herkomstland.

Ten tweede vinden we lagere frequenties van huwelijken met een partner uit het herkomstland bij de tweede dan bij de tussengeneratie. Dit zou gezien kunnen worden als een

bevestiging dat het huwen met zo'n partner een voortzetting is van traditionele patronen van huwelijksvorming en -sluiting (zie o.a. Esveldt, 1995; Böcker, 1994) die gekenmerkt zouden worden door een geringe mate van inspraak van de partners en zou resulteren in een gezin waarin traditionele rolverdelingen worden bekrachtigd. Ook de berichtgeving in de pers laat vaak uitschijnen dat het huwen met iemand uit het herkomstland regelrecht om 'uithuwelijken' of 'gedwongen huwelijken' zou gaan en dat het een indicatie is dat migranten zich niet wensen aan te passen. Vanuit deze visie zouden degenen die het minst geassimileerd zijn de hoogste kans moeten vertonen om met zo'n partner gehuwd te zijn. En als dit het geval zou zijn, zou het huwen met een partner uit het herkomstland minder vaak moeten voorkomen bij de tweede dan bij de tussengeneratie, wat hier inderdaad bevestigd lijkt. De daling van het percentage huwelijken met een partner uit het herkomstland is echter allesbehalve spectaculair te noemen (behalve bij de Marokkaanse mannen), en bij de Marokkaanse vrouwen is er zelfs helemaal geen daling. Dit toont reeds aan dat er meer aan de hand is. Om de betekenis van het huwen met een partner uit het herkomstland beter te begrijpen, wordt hierna ingegaan op de effecten van een aantal individuele kenmerken.

In wat nu volgt, zullen we trachten om de onderliggende drijfveren voor de partnerkeuze te belichten. We zullen dit via twee multivariate analyses doen. Eerst zullen we de keuze voor een partner uit het herkomstland versus een partner uit de eigen migrantengroep belichten, en vervolgens de keuze voor een Belg versus een partner uit de eigen migrantengroep. Als verklarende variabelen¹⁵ nemen we telkens de huwelijksleeftijd¹⁶ (gehuwd op jonge, 'normale' of oudere leeftijd) en het onderwijsniveau (geen diploma, diploma van lager, secundair of hoger onderwijs) op. De huwelijksleeftijd heeft in de migrantengroep een bijzondere betekenis omdat het sterk verbonden is met de mate van vrijheid in de partnerkeuze. Uit survey-onderzoek bij vrouwen bleek immers dat een oudere huwelijksleeftijd in sterke mate samengaat met meer vrijheid in de partnerkeuze (Lodewijckx et al., 1997). Omwille van de net besproken specifieke kenmerken van de eerste generatie en omdat hun huwelijken een patroon van het verleden vormen, zullen we die hier niet beschouwen.

De resultaten worden gepresenteerd als oddsratios en weergegeven in grafieken. De oddsratios geven de kans weer om gehuwd te zijn met een partner uit het land van herkomst (figuur 6) of een Belg (figuur 7) versus een partner uit de migrantengroep voor een bepaalde categorie van een verklarende variabele t.o.v. de referentiecategorie van die variabele (die een oddsratio krijgt van 1). Voor huwelijksleeftijd definiëren we de categorie 'op jonge leeftijd gehuwd' als referentiecategorie en voor opleidingsniveau de categorie 'geen diploma'. De resultaten die hier gepresenteerd worden, zijn een samenvatting van meer omvangrijke analyses. Om onnodige complexiteit te vermijden, geven we hier enkel de resultaten weer m.b.t. de tweede generatie. De effecten m.b.t. de tussengeneratie volgen in grote lijnen dezelfde patronen.

¹⁵ De keuze van de verklarende variabelen werd vooral ingegeven door de beperkingen van de gebruikte gegevens. De gegevens van de Volkstelling bevatten immers enkel socio-demografische kenmerken. Hierdoor zijn we genoodzaakt om andere potentieel belangrijke verklarende factoren (zoals een directe maat van assimilatie, de vrijheid in de keuze van een partner, religiositeit en informatie over attitudes) buiten beschouwing te laten.

¹⁶ Door het sterke verschil in de 'modale' huwelijksleeftijd tussen beide etnische groepen en tussen mannen en vrouwen, werden verschillende definities gehanteerd voor de categorieën van huwelijksleeftijd (zie Lievens (1997a) voor de exacte definities).

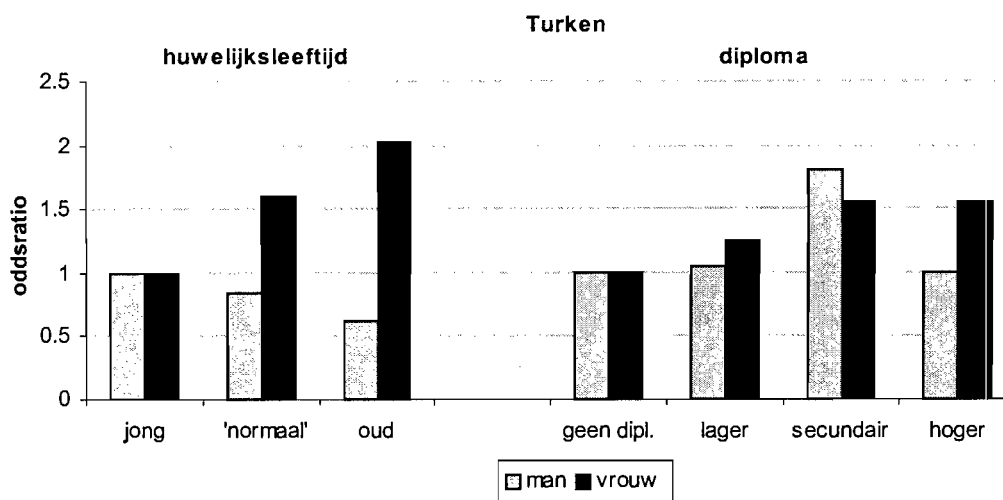
4.1 De keuze voor een partner uit het land van herkomst ¹⁷

Indien het huwen met een partner uit het herkomstland louter een voortzetting van traditionele patronen van huwelijksvorming en -sluiting zou zijn, dan zouden degenen die het minst minst geassimileerd zijn de hoogste kans moeten hebben om met zo'n partner gehuwd te zijn. In termen van onze verklarende variabelen, zijn dit degenen die op jonge leeftijd gehuwd zijn en een laag opleidingsniveau hebben. Voor elk van de verklarende variabelen zouden we dan in figuur 6 een dalend patroon moeten vinden.

Bij Turkse mannen wordt dit patroon inderdaad grotendeels bevestigd. Voor Turkse mannen die op oudere leeftijd huwden, is de kans om met een vrouw uit Turkije gehuwd te zijn bijna twee keer kleiner dan bij degenen die jong huwden, en dezelfde kans is kleiner bij hoger onderwijs dan bij secundair onderwijs. De resultaten van de analyses voor de andere sub-populaties tonen echter een heel ander beeld.

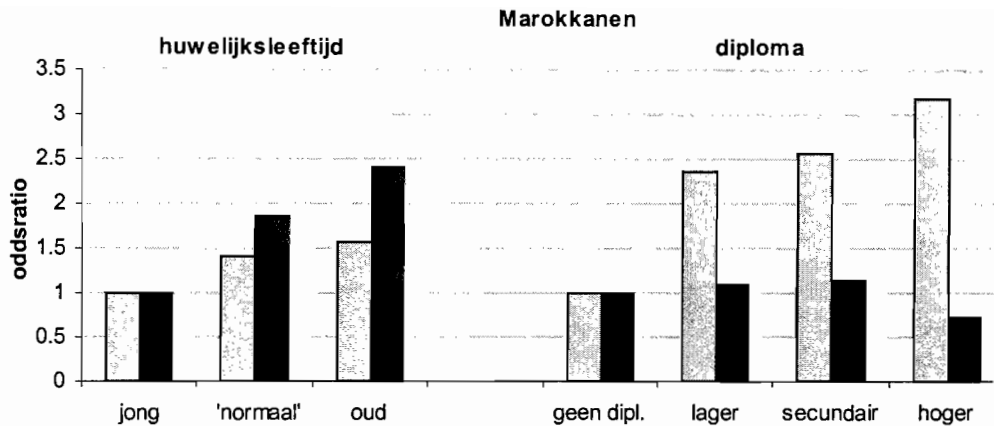
Bij Turkse vrouwen vinden we quasi het tegenovergestelde beeld dan bij de Turkse mannen. We vinden een hogere kans bij een hogere huwelijksleeftijd (tweemaal groter op oudere dan op jonge huwelijksleeftijd) en bij een hoger niveau van opleiding¹⁸. Bij de Marokkanen vinden we zowel voor mannen als vrouwen een patroon waaruit geenszins een bevestiging kan afgeleid worden dat het huwen met iemand uit het land van herkomst louter een bestendiging is van traditionele patronen van huwelijksvorming. Bij de Marokkaanse mannen observeren we een hogere kans op oudere huwelijksleeftijd en bij een hoger opleidingsniveau. Bij de Marokkaanse vrouwen leidt het huwen op oudere leeftijd tot een verhoogde kans om met een partner uit Marokko gehuwd te zijn. De best opgeleide Marokkaanse vrouwen daarentegen hebben een lagere kans om gehuwd te zijn met een partner uit Marokko dan zij met een lager opleidingsniveau.

Figuur 6: de kans op gehuwd zijn met een partner uit het land van herkomst vs. een partner uit de migrantengroep (2e generatie)

¹⁷ Meer informatie over deze analyse kan gevonden worden in Lievens (1997b).

¹⁸ We moeten hierbij wel opmerken dat door het zeer lage aantal Turkse vrouwen met een diploma hoger onderwijs, we de categorieën secundair en hoger onderwijs voor hen moesten combineren in één categorie. De in de figuur weergegeven oddsratio's voor de twee hoogste categorieën van onderwijsniveau zijn dan die van de gecombineerde categorie.

(Bron: Volkstelling 1991)

Dat de gevonden effecten niet steeds eenduidig geïnterpreteerd kunnen worden heeft in grote mate te maken met de verschillende motivaties die aan de grondslag kunnen liggen van het huwelijk met iemand uit het herkomstland. Dit wijst erop dat het huwen met iemand van het land van herkomst zeker en vast niet louter vanuit een traditionele motivatie wordt ingegeven. Enkel voor Turkse mannen zijn er indicaties dat dit wel het geval zou kunnen zijn. Voor Turkse en Marokkaanse vrouwen daarentegen zijn de gevonden effecten in overeenstemming met de idee dat het huwen met een partner uit Turkije of Marokko eerder wordt ingegeven door een eigen strategie van de vrouw om te komen tot een grotere zelfstandigheid en de wens om zich los te maken van een traditionele rolverdeling tussen de echtgenoten. Ook in antropologisch onderzoek in Nederland werd een verschillende motivatie gevonden om met iemand uit het land van herkomst te huwen. Daar kwam men tot de ontdekking dat mannen vaak als belangrijkste reden om te huwen met iemand uit het land van herkomst opgaven dat de migrantenvrouwen te modern en vrijgevochten waren, terwijl vrouwen vaak als belangrijkste reden opgaven dat mannen te traditioneel ingesteld waren, een slechte opleiding hadden en vaak zonder werk zaten (Holzhaus, 1991; De Vries, 1987). Dit laatste werd ook bevestigd in kwalitatief onderzoek in België (Callaerts, 1997). Bij Turkse mannen zou het huwen met een partner uit Turkije ingegeven kunnen zijn door de wens om een gezin met een traditionele rolverdeling te vestigen, terwijl vrouwen een partner uit Turkije of Marokko prefereren om hun eigen 'moderne' doelstellingen te verwezenlijken. In een traditioneel gevestigd gezin wordt van de vrouw immers verwacht dat ze na haar huwelijk integraal deel gaat uitmaken van de familie van haar echtgenoot en het is ook zeer gebruikelijk dat recent gehuwde koppels een tijdje inwonen bij de ouders van de echtgenoot. Het leven van de vrouw wordt dan in sterke mate bepaald door haar schoonfamilie, waarbij vooral de invloed van de schoonmoeder niet te onderschatten is. Wanneer ze huwt met iemand uit de migrantengroep bestaat de kans dat ze in zo'n situatie terecht komt. Door te huwen met iemand uit het herkomstland daarentegen kan ze zich bevrijden van de directe invloed van haar schoonfamilie, die ver weg in Turkije of Marokko woont. Ook kan ze op die manier de invloed van haar eigen familie verminderen omdat het niet gebruikelijk is dat een jong koppel gaat inwonen bij de ouders van de vrouw. Bovendien beschikt de vrouw in het nieuw gevestigde gezin met een echtgenoot uit het land van herkomst over de mogelijkheid om door haar kennis van de taal, de gebruiken en de arbeidsmarkt van het ontvangstland de traditionele machtsverhoudingen tussen man en vrouw in haar richting scheef te trekken. Het middel om dit doel te bereiken mag dan op het eerste zicht traditioneel lijken, het doel dat ermee beoogd wordt, is dit zeker niet altijd. Omdat ouders vaak niet afkerig staan tegen een partner uit het herkomstland (of zo'n partner vaak zelfs prefereren) zijn vrouwen in staat om dit doel te bereiken zonder dat ze door hun ouders en hun omgeving belangrijk geachte waarden bruuskieren.

Vanuit de aanhoudende emigratiedruk in Turkije en Marokko en de observatie dat jongeren in de migrantenpopulatie zelf belang kunnen hebben bij het huwen met iemand uit het land

van herkomst, kan afgeleid worden dat het fenomeen van het huwen met een partner uit het land van herkomst ook in de komende jaren zal doorgaan. Hierdoor zal de migratiestroom van Turkije en Marokko naar België (en ook naar andere West-Europese landen) in de nabije toekomst geenszins opdrogen en zal de structuur van de migrantengroep continu beïnvloed worden door de instroom van nieuwe eerste generatie migranten¹⁹. Dit laatste leidt dan weer tot een bevestiging van de netwerken tussen migranten en hun familieleden en kennissen in de landen van herkomst, wat een noodzakelijke voorwaarde is voor het realiseren van nieuwe grensoverschrijdende huwelijken.

4.2 Interetnische huwelijken

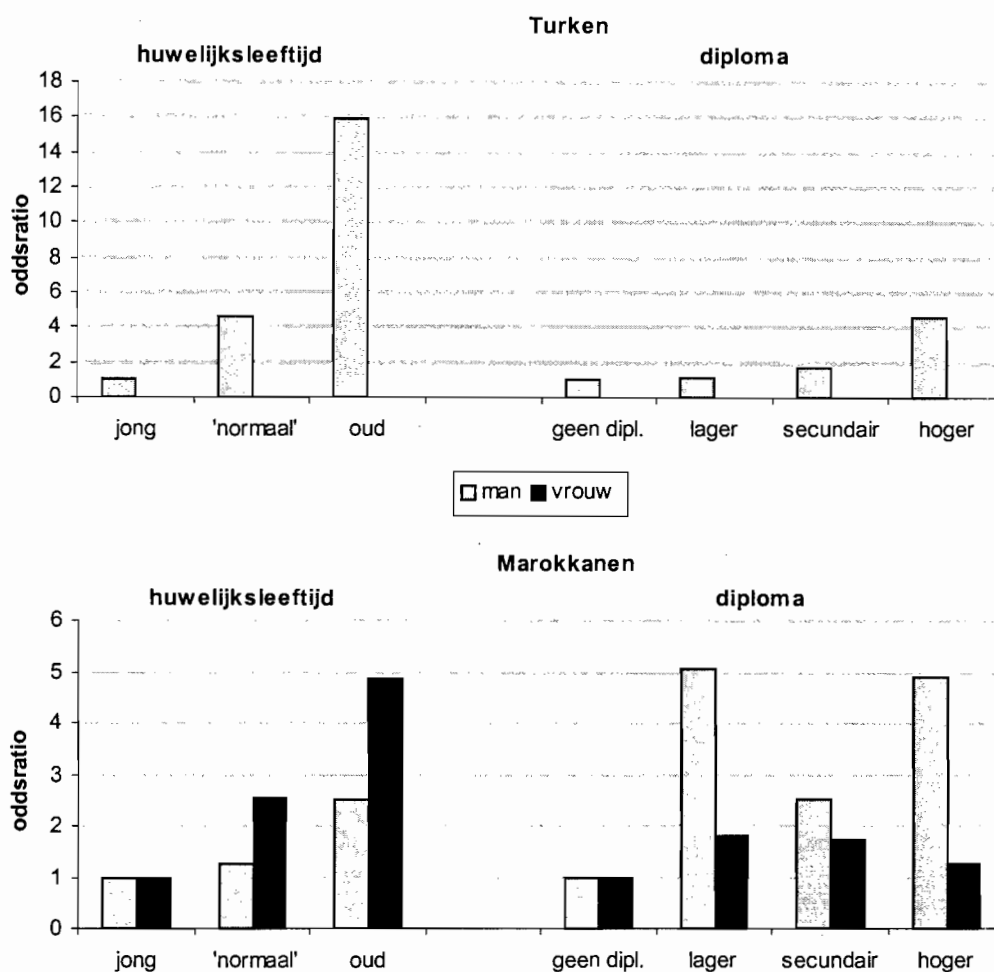
Waar de assimilatie-these duidelijk tekort schiet in het verklaren van het huwen met een partner uit het land van herkomst, is de zeggingskracht ervan heel wat hoger bij het verklaren van de keuze voor een interetnisch huwelijk. Vanuit dit perspectief wordt verwacht dat de leden van etnische minderheidsgroepen die zich het meest assimileerden aan de dominante cultuur de hoogste kans hebben om met iemand van de meerderheidsgroep gehuwd te zijn. In termen van onze verklarende variabelen betekent dit dat we de hoogste kans zouden moeten vinden voor degenen die op oudere leeftijd huwden en een hoog opleidingsniveau hebben.

De effecten van de drie opgenomen verklarende variabelen volgen zowel voor Turken²⁰ als voor Marokkanen het verwachte patroon (zie figuur 7): de kans om met een Belg gehuwd te zijn, stijgt met het opleidingsniveau en de huwelijksleeftijd. Indien het huwelijk op oudere i.p.v. jonge leeftijd plaatsvond, is de kans om met een Belg gehuwd te zijn bijna vijf keer groter bij Marokkaanse mannen, 2,5 keer groter bij Marokkaanse vrouwen en maar liefst 16 keer groter bij Turkse mannen. Marokkaanse mannen met een diploma hoger onderwijs hebben bijna vijf keer meer kans om interetnisch gehuwd te zijn dan zij zonder diploma. Bij Turkse mannen is dit vier keer groter. De enige uitzonderingen zijn de Marokkaanse mannen met enkel een diploma lager onderwijs (met een veel hogere kans dan verwacht) en de best opgeleide Marokkaanse vrouwen van de tweede generatie (met een sterkere voorkeur dan verwacht voor een partner uit de Marokkaanse migrantengroep).

¹⁹ In 1996 registreerde het Nationaal Instituut voor de Statistiek (1997) 4000 immigraties uit Marokko en 2500 uit Turkije. Het merendeel van deze immigraties zijn immigraties van huwelijksmigranten.

²⁰ Door het zeer lage aantal Turkse vrouwen die met een Belg gehuwd zijn (zie tabel 1), kon deze analyse voor hen niet verricht worden. De ongecontroleerde percentageverschillen naar huwelijksleeftijd en opleidingsniveau (hier niet opgenomen) geven wel aan dat ze hetzelfde patroon vertonen als de Turkse mannen.

Figuur 7: de kans op gehuwd zijn met een Belg vs. een partner uit de migrantengroep (2^e generatie)

(Bron: Volkstelling 1991)

De kans om met een Belg gehuwd te zijn wordt niet enkel bepaald door kenmerken van de betrokken individuen, maar ook door condities van de context (de 'huwelijksmarkt' die hier geoperationaliseerd werd als de gemeente) waarin de partnervorming plaatsvond. De belangrijkste kenmerken van de context zijn degene die de contactmogelijkheden tussen migranten en Belgen beïnvloeden. Via een multilevel analyse werden daarom de effecten nagegaan van een aantal kenmerken van gemeentes. In deze analyse²¹ worden, na controle voor de effecten van de individuele kenmerken, de verschillen in de kans om met een Belg gehuwd te zijn tussen gemeentes verklaard. Zonder op de details in te gaan, wensen we hier enkele van de meest in het oog springende resultaten aan te halen:

- In gemeentes waar de beschouwde migrantengroep klein is t.o.v. de Belgische bevolking is de kans om met een Belg gehuwd te zijn groter. Dit wijst erop dat in gemeentes waar de mogelijkheden tot partnervorming binnen de migrantengroep klein zijn en waar men vaker in contact komt met Belgen (gemeentes met een kleine migrantengroep) de kans om interetnisch gehuwd te zijn, groter is.
- Interetnische huwelijken worden bevorderd door een lage correlatie tussen etnische groep en beroep. Of anders geformuleerd: in gemeentes waar een groter deel van de migrantengroep erin geslaagd is om een hogere socio-economische positie te bereiken, is de kans om met een Belg gehuwd te zijn ook groter.
- In Franstalige gemeentes is de kans om interetnisch gehuwd te zijn hoger dan in Nederlandstalige gemeentes. Voor de Marokkanen kan dit verklaard worden doordat

²¹ Meer informatie over deze analyse kan gevonden worden in Lievens (1997c).

een deel van de Marokkaanse migranten - door de koloniale geschiedenis van Marokko - reeds enige kennis had van het Frans, wat de interactiemogelijkheden met Franstalige Belgen bevorderde. Voor de Turken is dit een onverwachte bevinding die verder onderzocht moet worden.

- In gemeentes waar de meerderheid van de migranten afkomstig is uit meer urbane regio's uit het land van herkomst is de kans om interetnisch gehuwd te zijn hoger dan in gemeentes waar de dominante regio van herkomst een eerder ruraal karakter heeft.

De analyse van interetnische huwelijken wijst uit dat huwelijken met Belgen meer frequent voorkomen bij degenen die het sterkst geassimileerd zijn. Dit is uiteraard niet zo verwonderlijk omdat zij het meest in contact komen met Belgen en omdat verwacht kan worden dat zij het minst nadruk leggen op een etnisch homogeen huwelijk. De mate waarin interetnische huwelijken voorkomen, wordt ook vaak als een belangrijke graadmeter voor assimilatie genomen (zie o.a. Coleman (1994)). In die optiek laat het in tabel 1 gevonden verschil tussen Turken en Marokkanen toe om te stellen dat Marokkanen globaal gezien meer dan Turken op België georiënteerd zijn, wat - zoals eerder reeds vermeld werd - consistent is met bevindingen uit survey-onderzoek naar waardenpatronen en ook met de eerder in deze paper besproken analyses. Dit staat in schril contrast met de idee van de 'traditionele' Marokkanen die hardnekkig verankerd is in pers, politiek en publieke opinie. De analyse heeft ook aan het licht gebracht dat de kans om met een Belg gehuwd te zijn niet enkel bepaald wordt door individuele kenmerken, maar ook door kenmerken van de context waarin de partnervorming plaatsvond. Vertaald in termen van assimilatiekansen hebben we vastgesteld dat die bevorderd worden door te wonen in Franstalige gemeentes, in gemeentes waar de etnische minderheidsgroep eerder klein is, waar meer individuen van de etnische minderheidsgroep een betere socio-economische positie hebben bereikt en waar de meerderheid van de migranten een stedelijke achtergrond heeft.

5. Conclusies

Sociale wetenschappers zijn bedreigende en vervelende, maar vaak ook nuttige mensen. Bedreigend omdat ze menselijk gedrag observeren en analyseren; vervelend omdat ze het individuele of het excentrieke verloochenen. In het geval van het huwelijk heeft de sociologische analyse bijvoorbeeld geen oog voor het romantische kader waarin dergelijke beslissingen soms plaatsvinden, of voor de dramatische gevolgen die een huwelijk in een individuele levensloop kan hebben. Neen, sociologen zijn meer geïnteresseerd in het proces, de evolutie, de samenhang. Het grote voordeel van dergelijke wetenschappers is dan ook dat ze steeds zullen trachten een overzicht te behouden. Een overzicht dat ons er in dit geval voor kan behoeden snelle ongenueanceerde oordelen te vellen. Hier worden koude cijfers gepresenteerd en vervolgens geïnterpreteerd in termen van algemene tendensen en evoluties. Ze doen ons vergeten dat achter ieder huwelijk een project schuilt van één of meerdere individuen of families. Projecten die in een eigen specifieke context tot stand zijn gekomen en waarover afzonderlijk is onderhandeld. Hier werden dus ook geen oplossingen of verklaringen gesuggereerd voor huwelijken met kenmerken die van die algemene tendensen afwijken. Wij sluiten die afwijkingen evenmin uit.

Wat die algemene tendensen betreft, kunnen we relatief bondig zijn: we observeerden belangrijke verschuivingen in de toepassing van bepaalde huwelijkstradities. De evolutie naar een vrijere partnerkeuze die zich op één generatie tijd heeft afgetekend is zelfs ronduit spectaculair te noemen.

In zoverre de cijfers een bestendiging van traditionele huwelijkspraktijken aangeven (bvb: huwelijken met bloedverwanten en gearrangeerde huwelijken), is dit in belangrijke mate verbonden met het genereren van nieuwe migratiemogelijkheden. Binnen de context van het

huidige restrictieve migratiebeleid worden de migranten en kinderen van migranten onder druk gezet om te huwen met nieuwe kandidaat migranten uit de landen van herkomst. De middelen waarmee die druk wordt uitgeoefend zijn de hoog aangeschreven (familiale) solidariteit en de huwelijksradities. Toch is het niet enkel de blijvende emigratiedruk in de landen van herkomst waaraan grensoverschrijdende huwelijken hun belang ontleen. Ook de migranten (en kinderen van migranten) zelf hebben zo hun redenen om te huwen met iemand uit het land van herkomst. Potentiële partners uit de migrantengemeenschap zijn soms minder aantrekkelijk en door te huwen met iemand uit het land van herkomst verbetert zowel de man als de vrouw die een partner 'importeert' zijn of haar machtspositie in het huwelijk. Bovendien zijn het (met uitzondering van de Turkse mannen) ook vaak migranten met eerder moderne kenmerken die een partner uit het land van herkomst huwen. Het is dus onze indruk dat grensoverschrijdende huwelijken zeker niet altijd gevolgd worden door de vorming van een huishouden met een traditioneel karakter en een klassieke invulling van de geslachtsgebonden rolverdeling. Het grensoverschrijdende huwelijk moet ons inziens worden begrepen als een nieuwe (moderne) huwelijksvorm die aangepast is aan de migratiesituatie en de huidige legale context. Dit betekent echter niet dat het geen traditionele kenmerken kan dragen (vb. de bloedverwantschap tussen de partners) of op een traditionele manier tot stand is gekomen (vb. via de expliciete bemiddeling van de ouders en/of derden), maar het is zeker niet noodzakelijk traditioneel in haar invulling (cfr. het emanciperende effect op de positie van de vrouw in het huishouden wanneer zij huwt met iemand uit het land van herkomst)

Huwelijken over de etnische grenzen blijven voorlopig een relatief marginaal fenomeen bij Turken en Marokkanen in België. Een uitzondering hierop vormen de Marokkaanse mannen. Alhoewel we ons niet erg geconcentreerd hebben op mogelijk verschillende integratiestrategieën tussen Turken en Marokkanen is dit daarvan toch een belangrijke indicatie.

Bronnen:

Abd Al-Ati, Hammudah (1995); *The Family Structure in Islam*, Plainfield-Indiana, American Trust Publications, 360 p., first published in 1977.

Behnam, Djamchid (1986); L'Impact de la Modernité sur la Famille Musulmane, In: Behnam, D. et Bouraoui, S (eds.); *Familles Musulmanes et Modernité: le Défi des Traditions*, Paris, Publisud, p. 33-65.

Benhamadi, Bey (1996); Les Ménages Consanguins au Maroc: Caractéristiques et Déterminants, In: AIDELF, *Ménages, Familles, Parentèles et Solidarités dans les Populations Méditerranéennes*, Séminaire International d'Aranjuez (27-30 septembre 1994), Paris, Presses Universitaires de France, p.223-234.

Bittles, Alan H. (1994); The role and Significance of Consanguinity as a Demographic Variable, *Population and Development Review*, vol.20, n°3, September, p. 561-584.

Bittles, Alan H. (1992); Consanguinity: a Major Variable in Studies on North African Reproductive Behavior, Morbidity and Mortality ?, In: Moore, S. (ed); *Proceedings of the Demographic and Health Surveys Conference*, vol. 1, Columbia, Maryland, Macro International, p. 321-341.

Böcker, Anita (1994); Chain migration over legally closed borders: Settled immigrants as bridgeheads and gatekeepers, *Netherlands Journal of Social Sciences*, vol. 30, n°2, p. 87-106.

Callaerts, Tine (1997); Tussen eigenheid en waardigheid. Focus groups met jonge Turkse vrouwen in Vlaanderen, In: Lesthaeghe, Ron red. (1997), p. 313-349.

- Coleman, David A. (1994); Trends in Fertility and Inter-marriage Among Immigrant Populations in Western Europe as Measures of Integration, *Journal of Biosocial Science*, 26, p. 107-136.
- Delaney, Carol (1991); *The Seed and the Soil. Gender and Cosmology in Turkish Village Society*, Berkely, University of California Press, 360 p.
- De Vries, Marlene (1987), *Ogen in je Rug. Turkse Meisjes en Jonge Vrouwen in Nederland*, Alphen aan de Rijn/ Brussel : Samson Uitgeverij, 244 p.
- Eickelman , D.F. (1981); *The Middle East: an Anthropological Approach*, New Jersey, Prentice Hall, 336 p.
- Esveldt, Ingrid et al. (1995); *Migratiemotieven, Migratienetwerken en Partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland*, Den Haag, NIDI, 249 p.
- Gokalp, Altan (1989); Mariage 'Alla Turca': la Tradition Sera-t-Elle de la Noce ?, *Archives des Sciences Sociales des Religions*, vol. 68, n°1, p.51-63.
- Goody, Jack (1990); *The Oriental, the Ancient and the Primitive: Systems of Marriage and the family in the Pre-Industrial Societies of Eurasia*, Cambridge, Cambridge University Press, Studies in Literacy, Family, Culture and the State, 542 p.
- Holzhaus, Ineke (1991); *Een Hoge Prijs. Marokkaanse Meisjes en Jonge Vrouwen in Nederland*, Amsterdam, De Balie, 123 p.
- Ilcan, Suzan M. (1994); Marriage Regulation and the Rhetoric of Alliance in Northwestern Turkey, *Ethnology*, vol. 3, n°4, p.273-296.
- Jamous Raymond (1981); *Honneur et Baraka: Les Structures Sociales Traditionnelles dans le Rif*, Cambridge, Cambridge University Press, 303 p.
- Khlat, Myriam (1997); Endogamy in the Arab World, In: Teebi, A.S., and Farag, T.L. (eds.), *Genetic Disorders among Arab Populations*, Oxford, Oxford University Press, p.63-80.
- Lesthaeghe, Ron red. (1997); *Diversiteit in Sociale Verandering. Turkse en Marokkaanse Vrouwen in België*, Brussel: VUB-Press, 349 p.
- Lesthaeghe, Ron (1997b); Turkse en Marokkaanse vrouwen in België. Uitgangspunten en databestanden voor demografisch en sociografisch onderzoek, In: Lesthaeghe, Ron red. (1997), p.15-39.
- Lesthaeghe, Ron & Johan Surkyn (1997); Aisha is Fatma niet: Culturele diversiteit en fragmentatie van de moderniteit bij Turkse en Marokkaanse vrouwen in België, In: Lesthaeghe, Ron red. (1997), p. 241-281.
- Lievens, John (1997a); Kenmerken van gezinsvormende migratie, In: Lesthaeghe, Ron red. (1997), p. 73-104.
- Lievens, John (1997b); *The third wave of immigration from Turkey and Morocco: Determinants and characteristics*, Brussel & Gent: IPD-Working Papers, 1997-2, 24 p.
- Lievens, John (1997c); *Interethnic Marriage: Bringing in the Context through Multilevel Modelling*, Brussel & Gent: IPD-Working Papers, 1997-6, 33 p.
- Lodewijckx, E. , Page, H., en Schoenmakers, R. (1997); Turkse en Marokkaanse gezinnen in verandering: de nuptialiteits- en vruchtbaarheidstransities, In: Lesthaeghe, Ron red. (1997), p. 105-137.
- Maher, Vanessa (1974); *Women and Property in Morocco: Their Changing relation to the Process of Social Stratification in the Middle Atlas*, Cambridge, Cambridge University Press, 238 p.
- N.I.S. (1997); *Bevolkingsstatistieken: 1c loop van de bevolking en migraties in 1996*, Brussel, Nationaal Instituut voor de Statistiek, 213 p.

Reniers, Georges (1998); *An Investigation of the Post-Migration Survival of Traditional Marriage Patterns: Consanguineous Marriage among Turkish and Moroccan Immigrants in Belgium*, Brussels-Ghent, IPD-Working Papers 1998-1, 23p.

Stirling, Paul (1966); *Turkish Village*, New York, John Wiley and Sons, 316 p.

Surkyn, Johan & Georges Reniers (1997); *Selecte gezelschappen: Over de migratiegeschiedenis en de interne dynamiek van de migratieprocessen*, In: Lesthaeghe, Ron red. (1997), p. 41-72.

Tünçbilek, Ergul and Ulusoy, Mahir (1989); *Consanguinity in Turkey in 1988*, *Turkish Journal of Population Studies*, n°11, p. 35-46.